

ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ СВІДОМОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ

Сучасний етап розвитку вищої освіти характеризується гуманістичними тенденціями, переорієнтацією змісту навчання з інформаційного на смислопошукове, формування професійної свідомості майбутніх фахівців. Це актуалізує важливість пошуку шляхів і методів розвитку особистісно-смислової сфери студентів, допомоги їм в усвідомленні власних потенційних можливостей, навчання механізмам рефлексії й творчості, орієнтації на постійний саморозвиток (*а) – постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями*). Лише вчитель, який аналітично підходить до розв'язання педагогічних завдань, критично осмислює свою педагогічну діяльність, здатний ефективно застосувати загальні знання крізь призму своєї індивідуальності в конкретній ситуації відповідно до кожного окремого учня.

Аналіз психолого-педагогічної літератури дозволив виявити, що професійна самосвідомість є тією інстанцією, де здійснюється оцінка власних досягнень, планування розвитку та його здійснення (Ю.Кулюткин) – *аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які посилається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується дана стаття*). Стрижневим механізмом професійної свідомості та особистісно-смислової сфери студентів є рефлексія.

Сутність рефлексії розуміється дослідниками як спрямованість пізнання на самого себе, процес “мислення про мислення”, осягнення власних дій та їх законів (О.Рудницька); розумовий процес, спрямований на структурування або переструктурування досвіду, проблеми, знання чи уявлень (Н. Хаттон).

У контексті професійної освіти педагогів рефлексія розглядається: а) як

професійно та особистісно значима якість учителя (М. Лук'янова, А. Вєтохов, В. Єлісєєв, М. Єрмолаєва, Н. Побірченко); б) як єдність проектної та дослідницької діяльності педагога, які дають можливість прогнозувати, обдумувати та адекватно оцінювати можливі і реальні результати дій у відношенні різних аспектів власної діяльності (О. Соловова); в) як складова структури педагогічної діяльності, рефлексивного управління процесом навчання учнів (О. Трубіцина); г) як психолого-педагогічний механізм самоідентифікації особистості у навчанні (Л. Пермінова); д) як невід'ємний елемент змісту освіти (А. Коржуєв, В. Попков, О. Рязанова); е) як універсальний механізм перебігу саморегуляції, саморозвитку та професійного становлення особистості вчителя (Я. Бугерко, С. Кашлєв, В. Орлов, Н. Пеньковська, Н. Пов'якель, О. Рудницька, М. Савчин, М. Студент, С. Степанов, Є. Чорний, О. Шавріна, Дж. Калдерхед, Дж. Гор, Фр. Кортхаген).

Досліджуючи розвиток професійної свідомості майбутнього вчителя, Е.Ісаєв виявив її низький рівень, нездатність студентів-практикантів аналізувати свою педагогічну діяльність в її структурному розподілі. Труднощі в педагогічній діяльності студенти пояснювали виключно через характеристику об'єктивних умов (тема уроку, підготовленість класу, ресурс часу, наявність навчального обладнання тощо) [4].

Водночас, педагоги-практики відмічали, що при введенні елементів рефлексії в навчальний процес часто ставали свідками того, що студенти не відчували потреби в усвідомленні свого розвитку, не бачили причин своїх результатів чи проблем, не могли визначити, що саме відбувається в їх діяльності.

Необхідно відзначити, що низький рівень професійної свідомості та рефлексії у майбутніх учителів зумовлює перетворення їх на функціонерів, діяльність яких залежатиме лише від зовнішніх чинників, впливів, обставин. Такі вчителі не здатні створити умови для розвитку дітей, не здатні на творчу самореалізацію в професійній діяльності.

У зв'язку з цим завданнями нашої статті ми ставимо (в) – *формулювання цілей статті*): 1) виявлення структури та сутності педагогічної рефлексії; 2) розгляд можливих шляхів формування рефлексивних якостей майбутніх учителів, розвиток їх професійної свідомості.

Слід відзначити, що рефлексія характеризується своєю багатовекторністю і різні її напрями мають місце в педагогічній діяльності (г) – *виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів*). Так, вибудовуючи свою взаємодію з учнями, вчитель оцінює себе та учнів як учасників цієї взаємодії, учасників діалогу, створює умови для міжсуб'єктних відносин у педагогічному процесі. Педагог намагається подумки відобразити позицію учня, його базу знань, можливі проблеми в засвоєнні нового матеріалу. Плануючи навчальну діяльність, учитель оцінює свої можливості, знання, творчі здібності, зіставляє їх із необхідними знаннями та можливостями для досягнення певних цілей педагогічної діяльності й у випадку невідповідності меж перших з останніми прогнозує необхідні зміни чи заходи із самоосвіти, саморозвитку. Обов'язково педагог рефлектує знання про об'єкт навчальної діяльності, який являє собою матеріал із певного предмету, знання про світ.

Проте, як правило, не всі напрями рефлексії в учителя розвинені однаковою мірою. Не применшуючи значення жодного з предметів рефлексивної діяльності, вирішальну роль у становленні й розвитку професійної свідомості майбутнього вчителя Є. Ісаєв, С. Косарецький та В. Слободчиков надають двохвекторній спрямованості рефлексії педагога: по-перше, на об'єкти своєї діяльності та, по-друге, на саму діяльність, на себе діючого, свої операції, свої засоби, цілі й завдання [4, с. 59]. Автори зауважують, що превалювання в учителя рефлексії "об'єктної причинності" не буде націлювати суб'єкт на аналіз власної діяльності. Лише у випадку рефлексії другого типу педагогічна діяльність може стати предметом перетворення і розвитку, що забезпечить ефективне розв'язання проблемних

ситуацій у педагогічному процесі та саморозвиток, самовдосконалення вчителя.

Специфікою педагогічної діяльності є те, що вона передбачає взаємодію вчителя та учня, за якої діяльність одного детермінує діяльність іншого та навпаки. Одностороння рефлексія діяльності вчителя або учня призведе до необ'єктивних висновків про ефективність навчання та не слугуватиме розвитку учасників педагогічного процесу.

Зазначене дає нам підстави погодитись з С. Кашлєвим [5], що до структури педагогічної рефлексії слід віднести такі компоненти:

- рефлексія вчителем діяльності учнів;
- рефлексія вчителем своєї педагогічної діяльності;
- рефлексія вчителем педагогічної взаємодії;
- рефлексія учнем своєї діяльності;
- рефлексія учнем діяльності вчителя;
- рефлексія учнем педагогічної взаємодії.

Структуротворчим компонентом рефлексії в педагогічному процесі, на думку С. Кашлєва [5, с.96], є аналіз (рефлексія) учнем своєї діяльності, оскільки педагогічний процес організовується і здійснюється вчителем для створення умов розвитку учнів, і це означає, що всі компоненти рефлексії в педагогічному процесі підпорядковуються цій складовій.

Таким чином, педагогічна рефлексія передбачає дослідницьку діяльність учителя, що базується на результатах рефлексії кожного учасника педагогічного процесу, вміння вчителя аналізувати педагогічну діяльність як єдність діяльностей педагога та учнів для досягнення спільних цілей навчання.

Визначаючи шляхи формування умінь студентів здійснювати педагогічну рефлексію, ми виходили із зауважень дослідників про те, що навіть елементарні елементи рефлексії не можуть з'явитися самі собою, тому необхідно виділяти у навчальному процесі спеціальне місце для формування рефлексивних умінь та культури рефлексивного мислення [6].

Зважаючи на зазначене, шляхом формування рефлексивних умінь майбутніх учителів ми бачимо організацію у навчальному процесі вищого педагогічного закладу рефлексії студентами педагогічної діяльності/взаємодії.

Згідно із закономірностями розвитку самосвідомості (від пізнання й оцінювання інших до самопізнання та самооцінки, і тоді – до усвідомлення необхідності саморозвитку) [1], забезпеченню рефлексії власної навчальної/педагогічної діяльності та власного професійного розвитку у навчанні повинна передувати рефлексія студентами діяльності та професійних якостей інших.

Для виконання цього завдання у навчальному процесі можна застосувати відеоматеріали, зокрема відеоуроки. Робота студентів за цих умов поділятиметься на три етапи:

I – перед переглядом відеоуроку студенти отримують чіткі інструкції викладача щодо виконання завдань у процесі перегляду уроку;

II – під час перегляду відеозапису студенти письмово фіксують цілі уроку, способи їх досягнення та результати уроку;

III – після перегляду уроку завдання студентів полягає у зіставленні цілей та досягнень учнів на уроці, виявленні того, на скільки одержані результати відповідають поставленим цілям. Важливим також є визначення того, чого не вдалось досягти, та причини цього; виокремлення найбільш успішних завдань, прийомів, методів уроку. Майбутнім учителям пропонується внести корективи до плану уроку, визначити свої способи досягнення цілей.

Формами здійснення педагогічної рефлексії є колективне та індивідуальне обговорення, письмова рецензія.

Формування в студентів уміння володіти механізмами педагогічної рефлексії має за мету розвинути здатність майбутніх учителів обдумувати кожний крок уроку, аналізувати його доцільність з огляду на визначені цілі, проектувати подальшу діяльність, контролювати, змінювати власну практику

викладання, використовуючи аналітичний підхід до навчання, виробляти власний індивідуальний стиль професійної діяльності.

Оволодіння навичками рефлексії педагогічної діяльності інших слугує передумовою самооцінки студентів власних професійно-творчих якостей та формування їхньої готовності до рефлексії своєї діяльності, що є складовою педагогічної взаємодії на занятті. Алгоритм рефлексії студентів своєї діяльності передбачає зіставлення цілей заняття та власних індивідуальних досягнень, виявлення проблем, які залишились нерозкриті по завершенню діяльності, знаходження причин нереалізованих цілей, а також усвідомлення свого індивідуального внеску в роботу на занятті. Систематичне звернення майбутніх учителів до рефлексії власної діяльності, постійний діалог з собою щодо ефективності власних стратегій у досягненні поставлених цілей здатне мобілізувати їхню активність під час виконання завдань занять, сприяти розвитку відповідальності за їх виконання.

Продуктивним шляхом формування рефлексивних умінь вважається також розв'язання проблемних ситуацій професійного спрямування, оскільки, як зазначає Я. Бугерко, рефлексивна функція виникає і реалізується тоді, коли є якась утруднення, а стереотипів досвіду і привласнених знань виявляється недостатньо [3, с. 133].

Будь-які дії в межах проблемної ситуації передбачають її аналіз, розгляд різних версій щодо її оцінки та розв'язання, що, в свою чергу, є також вихідною позицією для механізму рефлексії. Знання та розуміння проблемної ситуації одних студентів, як правило, знаходиться за межами знань інших. У процесі обговорення проблемної ситуації знання студентів пересікаються, доповнюють або заперечують одне одного і, як результат, забезпечується краще розуміння як власного, так і чужого знання/незнання, формується вміння розв'язувати професійні утруднення, рефлексивно мислити, знаходити нестандартні рішення. А це призводить до формування таких психологічних новоутворень як особистісний досвід, індивідуалізація [2, с. 13], важливих для становлення професійної свідомості.

Одним із способів формування критичного мислення може слугувати ведення щоденника професійних спостережень студентів-практикантів. Даний щоденник включає рефлексію педагогічної взаємодії учителя та учнів на уроці, аналіз різних етапів уроку, що фіксується у формі відповідей на запитання. Студентам пропонується виявити недоліки чи переваги тієї чи іншої діяльності, того чи іншого явища або аспекту на уроці, визначити їх причини та шляхи урахування недоліків під час планування наступного уроку.

Наприклад, під час педагогічної практики студентам рекомендується у процесі планування уроку відповісти на такі запитання: а) які поняття, способи дій, правила розглядаються на уроці?; б) що я сам про них знаю?; в) яке місце цей урок займає серед інших уроків?; г) на які знання та уміння учнів потрібно опиратися?; д) які труднощі можуть виникнути в учнів?; е) які помилки вони можуть допустити; є) як краще перед ними поставити навчальне завдання?; ж) які етапи розв'язання передбачає це завдання?; з) які методи, прийоми, засоби та форми навчання можна використати для його розв'язання?; и) як ефективніше використати зміст цього уроку для розвитку учнів?; і) як побудувати урок, щоб особистісно зацікавити учнів і забезпечити творчу самореалізацію учнів на уроці?

Відповіді на поставлені запитання зумовлюють активізацію студентами фахових, психолого-педагогічних та методичних знань, рефлексію можливих способів діяльності, зважання їх ефективності щодо поставленої мети, врахування інтересів учнів. Це забезпечує продуктивність уроку. До підсумкової рефлексії вчителем результатів уроку включаються такі найважливіші пункти у формі запитань: а) які з поставлених цілей було досягнуто?; б) чи виникала необхідність під час уроку в зміні цілей (мети), з чим це було пов'язано?; в) наскільки було легко учням виконувати завдання (оволодіти новою інформацією)?; г) які виникли проблеми в процесі уроку?; д) що їх зумовило?; е) наскільки ефективними були обрані способи, методи, засоби діяльності?; є) чи не виникала необхідність в їх корекції?; ж) які

результати цього уроку потрібно врахувати, плануючи наступний урок? Рефлексивна діяльність подібного типу не допускає відчуження, формального ставлення вчителя до професійної діяльності.

Роблячи записи в щоденнику професійних спостережень, студенти-практиканти здійснюють самоаналіз та самоконтроль власної педагогічної діяльності, відзначають свої помилки та досягнення, й на основі цього розвивають уміння педагогічної рефлексії, підходять більш свідомо до професійної діяльності.

Підводячи підсумок зазначеного, вважаємо за необхідне зазначити таке *(д) – висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку*): 1) педагогічна рефлексія базується на результатах рефлексії кожного учасника педагогічного процесу, вміння вчителя аналізувати педагогічну діяльність як єдність діяльностей педагога та учнів для досягнення спільних цілей навчання, при цьому структуротворчим компонентом педагогічної рефлексії є аналіз (рефлексія) учнем своєї діяльності; 2) ефективними шляхами формування рефлексивних умінь і розвитку професійної свідомості майбутніх учителів є організація у навчальному процесі рефлексії студентами педагогічної діяльності творчих вчителів, саморефлексії власних фрагментів уроків і навчальних досягнень; розв'язання проблемних ситуацій у професійній діяльності; а також ведення студентами-практикантами щоденника професійних спостережень.

Нашу подальшу дослідницьку діяльність будемо спрямовувати на розгляд рефлексивної складової педагогічної практики майбутніх учителів у середніх закладах освіти.

Література

1. Бабаян Ю. О. Розвиток рефлексивного оцінювання як чинника мотивації досягнення молодших школярів : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 / Ю. О. Бабаян. – К., 2004. – 20 с.
2. Бех І. Д. Особистісно орієнтований підхід : науково-практичні засади / І. Д. Бех // Виховання особистості : У 2 кн. Кн. 2. – К., 2003. – 344 с.
3. Бугерко Я. Рефлексивні процеси на нормативно-регуляційному періоді модульно-

розвивального навчання / Я. Бугерко // Психологія і суспільство. – 2007. – № 1. – С. 128-135.

4. Исаев Е. И. Становление и развитие профессионального сознания будущего педагога / Е. И. Исаев, С. Г. Косарецкий, В. И. Слободчиков // Вопросы психологии. – 2000. – № 3. – С. 57-65.

5. Кашлев С. С. Интерактивные методы обучения педагогике : учеб. пособие / С. С. Кашлев. – Мн. : Высш.шк., 2004. – 176 с.

6. Соловова Е. Н. Автономия учащихся как основа развития современного непрерывного образования личности / Е. Н. Соловова // Иностранные языки в школе. – 2004. – № 2. – С. 11-16.

Анотація

У статті обґрунтовується, що педагогічна рефлексія є умінням учителя аналізувати педагогічну діяльність як єдність діяльностей педагога та учнів для досягнення спільних цілей навчання; стверджується, що формування рефлексивних якостей і розвиток професійної свідомості студентів буде ефективним за умов організації в навчальному процесі рефлексії студентами педагогічної діяльності; саморефлексії своїх навчальних досягнень; розв'язання проблемних педагогічних ситуацій; ведення студентами-практикантами щоденника професійних спостережень.

Ключові слова: рефлексія, професійна свідомість, критичне мислення.

Аннотация

В статье обосновывается, что педагогическая рефлексия есть умением учителя анализировать педагогическую деятельность как единство деятельности педагога и учеников для достижения совместных целей учения; утверждается, что формирование рефлексивных качеств и развитие профессионального сознания студентов будет эффективным при условии организации в учебном процессе рефлексии студентами педагогической деятельности; саморефлексии своих учебных достижений; решении проблемных педагогических ситуаций; и ведения студентами-практикантами дневника профессиональных наблюдений.

Ключевые слова: рефлексия, профессиональное сознание, критическое мышление.

Annotation

In the article pedagogical reflection is considered as teacher's skill to analyze pedagogical activity as the unity of a teacher and pupils' activities to achieve their common educational purposes; it is stated that the formation of students' reflective qualities and the development of their professional consciousness is effective under the conditions of organizing in teaching process students' reflection of pedagogical activity; selfreflection of their educational achievements; solving problematic pedagogical situations; using the diary of

professional observation by students at school practice.

Key-words: reflection, professional consciousness, critical thinking.

Відомості про автора:

Лісниченко Алла Павлівна – старший викладач, кандидат педагогічних наук Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського;

Поштова адреса: м.Вінниця, вул.Стахурського, буд.6, кв. 89, 21027.;

Моб.тел. – 098 239 82 99;

e-mail: alla_lisnychenko@ukr.net